

УДК 371.134:78

ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРІЇ «САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ» У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Уйсімбаєва Н.В., к. пед. н.,
доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

У статті проаналізовано підходи до сутності категорії «самовдосконалення особистості» у психології та педагогіці; встановлено наявність різних поглядів щодо сутності самовдосконалення особистості, пов'язаних зі складністю та неоднозначністю процесу самовдосконалення як вищої форми усвідомленого саморозвитку, як механізму самовираження особистості, як вищого рівня самовиховання.

Ключові слова: самовдосконалення, особистісне самовдосконалення, самовиховання, саморозвиток, самовираження.

В статье проанализированы подходы к пониманию сути категории «самосовершенствование личности» в психологии и педагогике; установлено наличие различных взглядов относительно сути самосовершенствования личности, связанных со сложностью и неоднозначностью процесса самосовершенствования как высшей формы осознанного саморазвития, как механизма самосозидания личности, как высшего уровня самовоспитания.

Ключевые слова: самосовершенствование, личностное самосовершенствование, самовоспитание, саморазвитие, самосозидание.

Uisimbaieva N.V. THE CHARACTERISTIC OF CATEGORY OF „SELF-PERFECTION” IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONTEXT

The article analyses approaches to essence of category „self-perfection” in psychology and pedagogy; existence of different views on the essence of self-perfection complexity and ambiguity of the process of self-perfection as highest form of conscious self-development as a mechanism of self-creation, as highest level of self-education.

Key words: self-perfection, personal self-perfection, self-education, self-development, self-creation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі становлення національної системи освіти головним є розвиток особистості, здатної до визначення особистісних способів самореалізації, саморозвитку, самоосвіти й самоствердження. Провідним у вирішенні цих завдань є організація процесу самовдосконалення особистості.

У психолого-педагогічній науці проблемі самовдосконалення особистості приділяється достатньо уваги. Разом із тим розглядаються певні аспекти цієї проблеми: вища форма усвідомленого саморозвитку (І.Д. Бех, О.О. Бодальов, С.У. Гончаренко, В.О. Лозовий, Л.О. Сущенко, А.С. Троцько та ін.), самовдосконалення як вищий рівень самовиховання (Л.М. Сідак, О.Л. Главацька, С.Б. Елканов, Л.І. Рувинський, А.Е. Соловйова та ін.); механізм самовираження особистості (М.Й. Боришевський, Л.В. Сердюк, Т.М. Яблонська, І.В. Данилюк та ін.), що пояснює відсутність єдиного підходу до розуміння сутності дефініції «самовдосконалення особистості» та природи процесу самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження феномену самовдосконалення особистості, його сутності та

змісту, основних детермінант досить обмежено представлені у наукових дослідженнях із педагогіки та психології. Як зазначає Н.В. Пророк, поняття «самовдосконалення» достатньо широко використовується в науковій психології, але відсутність конкретного його визначення значно утруднює не тільки можливості його операціоналізації, а й обмежує розуміння психологічних процесів, які стоять за цим поняттям [8, с. 528].

Психологічні особливості та чинники становлення процесу самовдосконалення особистості розглядаються у колективній монографії «Психолого-педагогічні основи процесу самовираження особистості» (Л.З. Сердюк, Т.М. Яблонська, І.В. Данилюк, О.І. Пенькова, Н.Д. Володарська та ін.). Науковцями розкривається психологічна сутність процесу самовираження особистості та самовдосконалення як одного з його основних механізмів, визначається співвідношення поняття «самовираження» з поняттями «самоздійснення», «самовиховання», «самовдосконалення», «саморозвиток», «самоактуалізація», «самореалізація» тощо [11, с. 7]. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості як основи процесу самовдосконалення особистості

проаналізовано у колективній монографії «Психологічні закономірності розвитку духовності особистості» (М.І. Боришевський, Г.С. Костюк, О.В. Шевченко, Н.Д. Володарська). Наголошується на ціннісній природі самовдосконалення особистості, духовному самовдосконаленні особистості. Духовне самовдосконалення особистості, зазначається у дослідженні, – це процес, який нерозривно пов'язаний із розвитком та саморозвитком; складна, напружена діяльність, спрямована на позитивну зміну себе – своїх думок, почуттів, вчинків, на розвиток своїх можливостей, здібностей, на позитивні зміни навколишнього середовища, на подолання буденності, на оволодіння вищим сенсом людського життя [10, с. 30].

Аналізу підходів щодо проблеми визначення сутності поняття «самовдосконалення особистості» у психології та педагогіці присвячені наукові публікації останніх років (А.М. Крохмаль, В.О. Парфенюк, Н.В. Пророк, Н.К. Орішко, О.А. Орлової, Т. М. Яблонської та ін.).

Проблема самовдосконалення особистості у дослідженнях із педагогіки в останні роки зазнала суттєвих якісних змін. Переважно ці дослідження пов'язані з особливостями професійного самовдосконалення майбутнього фахівця. Разом із тим, на думку І.А. Зязюна, виникає необхідність у зміні стратегічних, глобальних цілей освіти, перестановці акценту зі знань спеціаліста на його людські особистісні якості, які одночасно є і метою, і засобом його підготовки до майбутньої професійної діяльності [5].

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу наукових підходів до змісту категорії «самовдосконалення особистості» у сучасній психології та педагогіці.

Виклад основного матеріалу. Існує ряд понять, близьких за сутністю до поняття «самовдосконалення»: «саморозвиток», «самовиховання», «самовираження», «самоздійснення», «самоактуалізація», «самореалізація», «особистісне зростання» тощо. Разом із тим, наголошує Н.В. Пророк, «вдосконалення», «самовдосконалення», «самовираження», «особистісний розвиток» використовуються для означення різних видів самовдосконалення: від вдосконалення, яке здається біологічно обумовленим (за К. Роджерсом ця потреба притаманна всім людям), до більш зрілих видів самовдосконалення (професійного, духовного, релігійного). Далі науковець додає: «Багатомірність видів, типів, напрямів самовдосконалення ставить питання про феноменологію цього процесу. Феноменологічні грані проблеми самовдосконалення

ілюструються розмаїттям означень цього процесу, які знаходяться в семантичному полі самовдосконалення: саморозвиток, самоактуалізація, самодетермінація, само-реалізація, особистісне зростання, самовираження, актуалізація власних потенцій, самозростання ...» [8, с. 529]. Спільним для всіх цих понять, на думку Л.З. Сердюк, є внутрішньо детермінована активність людини, спрямована на розвиток свого потенціалу, що є ключовим поняттям теорії самодетермінації [11, с. 7].

Найбільш узагальнене і розширене визначення поняття «самовдосконалення» подане у словнику з психології. Самовдосконалення розглядається як творче ставлення індивіда до самого себе, створення ним самого себе в процесі активного впливу на зовнішній і внутрішній світ із метою їхнього перетворення [9], яке розкриває ставлення до самовдосконалення з позиції теорії суб'єктності і розглядає самовдосконалення особистості як усвідомлений, творчий процес саморозвитку, в якому особистість є суб'єктом власного розвитку. Суб'єктність у цьому контексті, акцентує увагу Т.М. Яблонська, визначається як здатність особистості творити саму себе. Самовдосконалення неможливо уявити поза суб'єктністю особистості як здатність активного суб'єкта творити себе й водночас спричиняти позитивні зміни в усьому навколишньому, а завдяки цьому переживати цінність життєвих виявів своєї індивідуальності, власної неповторності [15, с. 187–188]. Прагнення до самовдосконалення, діяльність щодо самовдосконалення проявляється в широкому спектрі дій, вчинків, висловлювань. Але починаються вони з усвідомлення себе суб'єктом власного життя, тобто з усвідомлення власних можливостей і здібностей працювати над собою [8, с. 529]. На важливості відношення до особистості як до суб'єкта власної діяльності наголошував В.А. Сухомлинський. Він вказував на те, що «виховувати людину – означає виховувати у неї вимогливість до самої себе. А це можливо лише тоді, коли людину не ведеш постійно за руку, а надаєш їй можливість бути собою, відповідати за саму себе, виробляти власну життєву позицію» [13, с. 192].

На думку Н.В. Пророк, у сучасній психології поняття «самовдосконалення» визначають як складову процесу розвитку особистості для набуття нових знань чи їх поглиблення, самовдосконалення окремих знань, вмінь, навичок, звичок [8, с. 530].

У психолого-педагогічній літературі значення поняття «самовдосконалення особистості» розглядається у кількох напрямках.

Найбільш поширеним є розуміння самовдосконалення як фактора розвитку особистості, усвідомленої форми саморозвитку особистості. Як механізм самовираження особистості пропонують розглядати самовдосконалення Л.З. Сердюк, Т.М. Яблонська, І.В. Данилюк, О.І. Пенькова, Н.Д. Володарська та ін.

Виходячи з того, що саморозвиток особистості визначається як усвідомлений, керований особистістю процес, спрямований на вдосконалення фізичних та розумових потенцій особистості, моральних та особистісних якостей, що відбувається під впливом внутрішніх процесів та зовнішніх факторів. Під самовдосконаленням розуміють постійну роботу над розвитком своєї особистості, підвищенням знань, майстерності, вдосконаленням характеру [12]. Внутрішньою умовою розвитку особистості є постійна «незавершеність» як характерна генетична риса організації індивіда, як його потенційна можливість до безмежного розвитку. При цьому пройденою особистістю стадії розвитку, точніше, характерні для цих стадій особистісні новоутворення, «насичуючи» одне одного своїм змістом, перетворюються у синергійно працюючі рівні цілісної особистісної організації. Саме ці рівні, проходячи через усвідомлення, рефлексію, критичні оцінки, продуманий вибір, вироблення оптимальних систем дій, поступово стають психологічними основами особистості, її фундаментом і феноменологічно виявляють себе в естетичних смаках, інтуїції, передчуттях, моральній поведінці тощо [1].

Відповідно самовдосконалення відбувається завдяки прагненню кожної людини до досконалості, наближення до певного ідеалу (еталону, зразка) з метою набуття відповідних рис і якостей або їх удосконалення. Цей ідеальний образ відображає уявлення особистості щодо рівня фізичної, моральної, розумової досконалості і є орієнтиром у бажаному рівні розвитку певних якостей. Порівнюючи себе з визначеним образом ідеального «Я», особистість визначає перспективу власного розвитку. Відповідно, самовдосконалення розглядається як цілеспрямований, систематичний та усвідомлений процес вдосконалення індивідуальних якостей особистості відповідно до ідеального образу з метою самореалізації.

Особистісне самовдосконалення, звертає увагу О.А. Орлова, розглядається як оволодіння способами діяльності у власних інтересах і використання власних можливостей, що виражається у безперервному самопізнанні, розвитку необхідних для сучасної людини якостей, формуванні

культури мислення та поведінки. Виходячи з цих міркувань, продовжує науковець, можна зробити висновок, що особистісне самовдосконалення – це така робота над собою, яка передбачає усвідомлений розвиток своїх (власних) здібностей, свідоме прагнення вдосконалення свого (власного) особистісного потенціалу, формування здатності до самопізнання, самопроекування, самореалізації в процесі цілеспрямованої творчої самостійної діяльності та супроводжується прийняттям рішень [7, с. 191].

Разом із тим, на думку М.М. Фіцули, людина самовдосконалюється інколи підсвідомо. Неусвідомлене самовиховання зазвичай має епізодичний характер, здійснюється без чіткого плану і розгорнутої програми, що знижує його результативність. Значно вищою ефективністю характеризується усвідомлене самовиховання [14, с. 41].

Самовдосконалення як вища форма усвідомленого саморозвитку особистості полягає в постійній внутрішній роботі над собою з метою довести свій розвиток до можливої мети відповідно до загальнолюдських духовних цінностей [15, с. 188].

На ціннісній природі самовдосконалення особистості її моральному та духовному самовдосконаленню наголошують М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, О.М. Єрахторіна, О.В. Шевченко, Н.Д. Володарська та ін. Пізнаючи себе, людина, котра прагне досконалості, може усвідомлювати свої наявні можливості, а також оцінити потенційні здатності, актуалізація і реалізація яких допоможе їй досягнути бажані духовні чесноти. Самопізнання є запорукою розуміння людиною того, що якраз у ній самій, в її внутрішньому світі, у світі її власних помислів і відчуттів закладено невичерпний потенціал самовдосконалення [10, с. 22]. Природні передумови виникнення процесу самовдосконалення особистості полягають у внутрішніх суб'єктивних психологічних умовах, в особливостях психофізіологічної організації людини, гнучкої системи її вищої нервової діяльності. При цьому мова йде про людину, що перебуває на етапі розвитку, коли вже засвоєна певна сукупність знань, дій, засобів пізнання людиною світу та самої себе. Моральна регуляція при цьому здійснюється на основі психологічного механізму регулятивної діяльності, причому особливу роль відіграє емоційно-вольова сфера як контролюючий, стримуючий та спрямовуючий механізм поведінки [4, с. 52]. Найбільше уваги варто приділяти формуванню моральної потреби, оскільки саме моральність є серцевиною, стрижнем духо-

вності особистості, яка за М.Й. Боришевським розглядається як багатомірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких віддзеркалюються її найактуальніші морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до самої себе, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності [3].

На думку Л.В. Батліної, існує певна розбіжність у розумінні морального й духовного самовдосконалення. Якщо мотивом першого є покращення себе з метою кар'єрного зростання, то друге пов'язане з прагненням стати кращим на благо цілого: виявляти милосердя до інших, надихати людей на творення добра й краси, на прийняття й розуміння всіх релігій і культур, різних поглядів і думок, що піднімає людину над звичайними турботами й проблемами буття, гармонізує її внутрішній світ [2, с. 39].

Розгляд проблеми самовдосконалення відбувався також у межах аналізу самовиховання як його вищого рівня (І.Д. Бех, І.А. Донцов, В.О. Лозовой, Л.М. Сідак, Т.М. Яблонська, І.Д. Бех та ін.). Самовиховання розглядається як цілеспрямована діяльність людини щодо вдосконалення своєї особистості. Самовиховання на рівні самовдосконалення, на думку О.Г. Кучерявого, є вищим рівнем самовиховної діяльності, якому притаманний високий ступінь свідомості і повна самостійність роботи особистості над собою. До основних понять теорії самовиховання він відносить рівні самовиховання, самоаналіз, самооцінку і засоби самовиховної діяльності. Глибоко усвідомлюючи потребу в самовихованні цілого комплексу якостей особистості, людина самостійно висуває і реалізує цілу програму вдосконалення якостей, а всю необхідну інформацію технології самовиховання добуває за допомогою самовиховання. Процес самовиховання якостей особистості цілісний і тривалий. У відповідності до результатів самоаналізу за допомогою адекватної самооцінки людина виробляє мету самовиховання. Для її досягнення треба поставити завдання-самозобов'язання [6, с. 5–8].

Досить часто самовдосконалення особистості розглядається як процес вдосконалення певних рис характеру, якостей особистості, здібностей, навичок (фізичних, розумових, вольових тощо). Причому, самовдосконалення у цьому випадку розглядається не тільки як процес розвитку певних якостей, рис, а й як процес усунення, позбавлення негативних якостей і рис (неорганізованість, безвідповідальність, лінь тощо).

Сутнісними ознаками процесу самовдосконалення особистості, на переконання О.М. Єрахторіної, є:

1) самовдосконалення, що є вищим ступенем досягнення цілісності особистості; «принцип цілісності виступає основою розрізнення самовиховання та самовдосконалення», а саме поняття «цілісність» висловлює ступінь оволодіння індивідом родовою сутністю людини. На відміну від самовдосконалення, що є вищим ступенем досягнення цілісності особистості, самовиховання постає як самозміна особистості до моменту утворення її цілісності;

2) визначальною змістовною ознакою самовдосконалення особистості виступає моральність, поза якою «вдосконалення стає напрацюванням часткових вмій, втрачаючи свій гуманістичний зміст, людинотворчу спрямованість»;

3) ціннісно-гуманістичний характер самовдосконалення. Процес самовдосконалення особистості у своєму найвищому прояві передбачає відмову від свого власного індивідуального існування, коли відбувається «процес подолання «особистісного его» і злиття з вищим, ... що є вже надіндивідуальним, ... розгортаючись із середовища самої особистості, а не як виконання якогось зовнішнього наказу» хоча б у формі морального імперативу;

4) діяльнісний характер самовдосконалення. «Самовдосконалення являє собою сплав високого прагнення з дією», в основі якого цілеспрямована діяльність особливого плану. Без переходу до дії воно стає простою фікцією. Самовдосконалення реалізується лише через дію;

5) соціальний характер. Кожній людині як одиниці соціальної спільності необхідно реалізувати свій духовний потенціал, свої здібності і таланти, висловити свої внутрішні екзистенції. В іншому випадку цей внутрішній потенціал може отримати негативний векторний напрям, тобто перетворитися у зворотні соціальні відхилення. Самовдосконалення розглядають як явище соціально-особистісне, оскільки воно завжди є результатом усвідомлення взаємодії людини з конкретним соціальним середовищем, у ході якого вона реалізує потреби вироблення у себе таких особистісних якостей, які дають успіх у діяльності та взагалі у житті;

6) усвідомлена форма розвитку особистості;

7) концентричність процесу самовдосконалення: він починається з елементарного, поступово виходить на якісно новий рівень і так продовжується безкінечно, якщо розглядати процес у цілому [4, с. 106].

Суттєвою ознакою процесу самовдосконалення є його вольовий характер. Це цілком логічно, зазначає Н.В. Пророк, адже для процесу самовдосконалення характерними є всі складові вольових дій: усвідомлення мети, визначення способу дії, прийняття рішення, виконання рішення, оцінка досягнення. Щоб досягти поставленої мети самовдосконалення, людина стикається з важкою працею, з переборенням себе, з необхідністю докладати зусиль [8, с. 531].

Разом із тим, для осмислення природи самовдосконалення особистості вважаємо суттєвим зауваження О.М. Єрахторіної відносно того, що людина так створена, що скільки б не жила, вона буде чомусь вчитися. Немає такого поняття, як «досконала людина», якщо під цим розуміти, що у людини вже немає потенціалу для покращення. Є таке поняття, як людина, що самовдосконалюється. Це та людина, що досягає моральної досконалості, і таке поняття як здатність до самовдосконалення – це здатність особистості стати кращою у моральному плані [4, с. 19].

Висновки. Відповідно до проведеного аналізу можемо констатувати, що у психолого-педагогічній літературі відсутній єдиний підхід щодо розуміння природи, змісту, основних детермінант процесу самовдосконалення особистості, а відповідно відсутній єдиний підхід щодо сутності дефініції «самовдосконалення особистості», що пояснюється багатомірністю і складністю проблеми самовдосконалення особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях [Текст]: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психол. журн. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–18.
2. Батліна Л.В. Проблеми і зміст духовного самовдосконалення людини / Л.В. Батліна // Духовність особистості: методологія, теорія і практика // Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. – С. 37–44.
3. Боришевський М.Й. Духовність – міра зрілості особисті // Педагогічна газета. – 2006. – № 1.
4. Єрахторіна О.М. Самовдосконалення особистості у науковій рефлексії і реалізації біографічних проєктів: [монографія] / О.М. Єрахторіна. – Х.: Видавництво І.С. Іванченка, 2013. – 215 с.
5. Зязюн І.А. Гуманізм освіти ХХІ століття: філософський і психологічний аспект / І.А. Зязюн // Теорія і практика управління соціальними системами: щоквартальний науково-практичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 18–25.
6. Кучерявий О.Г. Організація самовиховання майбутніх дошкільних педагогів і вчителів початкової школи / О.Г. Кучерявий. – К.: ІЗМН, 1997. – 152 с.
7. Орлова О.А. Особистісне самовдосконалення учня основної школи: аналіз категорій та понять / О.А. Орлова // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2013. – Ч. 1. – С. 188–196.
8. Пророк Н.В. Уявлення про самовдосконалення в сучасній психології [Текст] / Н.В. Пророк // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка / [за ред. С.Д. Максименка]. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – Т. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 23. – С. 527–537.
9. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. – К.: Либідь, 1982. – 215 с.
10. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія / М.Й. Боришевський, О.В. Шевченко, Н.Д. Володарська та ін. // За загальною редакцією М.Й. Боришевського. – К.: Педагогічна думка, 2011. – 200 с.
11. Психолого-педагогічні основи процесу самовираження особистості: монографія / Л.З. Сердюк, Т.М. Яблонська, І.В. Данилюк, О.І. Пенькова, Н.Д. Володарська [та ін.]; за ред. Л.З. Сердюк. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 197 с.
12. Словник психолого-педагогічних термінів і понять (на допомогу працівнику сільської школи) / [Уклад. Ю.В. Буган, В.І. Уруський]. – Тернопіль: ТОКІППО, 2001. – 179 с.
13. Сухомлинский В.А. Сто советов учителю / В.А. Сухомлинский. – К.: Рад. школа, 1984. – 254 с.
14. Фіцула М.М. Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. / М.М. Фіцула. – К.: «Академвидав», 2006. – 352 с. (Альма-матер).
15. Яблонська Т.М. Психологічна сутність самовдосконалення особистості // Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції «Духовність у становленні та розвитку особистості» 9–11 жовтня 2014 р., м. Івано-Франківськ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.pu.if.ua/file/konfer/duh-8.pdf>. <http://lib.iitta.gov.ua/5134/>.